

PRINCIPIILE LOGICII CLASICE ÎN ȘTIINȚA LOGICII A LUI HEGEL

ȘTEFAN-DOMINIC GEORGESCU

Hegel ia în discuție principiile logicii clasice în secțiunea a doua a primei părți a *Științei logicii*¹, secțiune intitulată *Doctrina esenței*. Nu există, așa cum, probabil, ar fi fost de așteptat pentru specialiștii în acest tip de logică, un capitol anume dedicat cercetării acestor principii și integrării lor în concepția de ansamblu asupra logicii. Dimpotrivă, chiar de la bun început, Hegel nu dovedește un interes deosebit pentru aceste principii, în ciuda faptului că au avut o semnificație aparte de-a lungul istoriei logicii. Așadar, nu numai că nu le rezervă un tratament special, dar chiar mai mult, le ia în discuție în cadrul unor note care completează diverse capitole sau subcapitole din prima secțiune a *Doctrinei esenței*. Pentru început, el va face câteva precizări generale cu privire la aceste principii într-o notă care apare la începutul capitolului al doilea al primii secțiuni (*Esența ca reflectare în ea însăși*), capitol intitulat *Esențialitățile sau determinațiile de reflectare*. Mai apoi, o notă la subcapitolul despre identitate va conține considerații despre principiul identității, iar alte două note vor apărea la subcapitolul despre contradicție, fiecare conținând, respectiv, o scurtă discuție despre principiul contradicției și despre principiul terțului exclus. Este de remarcat, chiar de acum, faptul că Hegel nu se referă, cel puțin cu această ocazie, la principiul non-contradicției, ci la principiul contradicției. Asupra principiului rațiunii suficiente filosoful german se va apleca în capitolul al treilea al primei secțiuni (capitol intitulat *Temeiul*), chiar la începutul acestuia și tot într-o notă care completează considerațiile introductive.

Înainte de orice cercetare efectivă a semnificației și naturii acestor principii în logica lui Hegel se impune ridicarea unor întrebări: de ce pare Hegel să acorde o importanță oarecum marginală acestor principii? Și de ce tratarea lor se face separat de alte concepte ale logicii clasice? Nu este un lucru neobișnuit pentru Hegel să facă referire la unele elemente ale logicii clasice în locuri în care nimeni nu s-ar aștepta să regăsească aceste referiri. Totuși, principiile logicii sunt tratate în

¹ Editura Academiei, București, 1966, trad. rom. D. D. Roșca. Pentru confruntarea traducerii românești a acestei lucrări am folosit: G. W. F. Hegel, *Werke in zwanzig Bänden 6. Wissenschaft der Logik II. Erster Teil. Die Objektive Logik. Zweiter Teil. Die subjektive Logik*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1969; G. W. F. Hegel, *Science de la logique. Tome II. La logique objective (fin). La Logique subjective*, traduction intégrale par S. Jankélévitch, Aubier, Paris, 1949; G. W. F. Hegel, *The Science of Logic*, translated and edited by George di Giovanni, Cambridge University Press, Cambridge, 2010. Citările se vor face din traducerea în limba română, cutată mai departe ca *ȘL*.

logica obiectivă, iar formele logicii clasice – noțiunea (sau, cum îi spune Hegel, conceptul), judecata și raționamentul – apar abia în secțiunea *Subiectivitatea* din *Logica subiectivă*, constituind, fiecare, un capitol al acestei secțiuni. Un răspuns la a doua întrebare ar putea fi acela că Hegel identifică, de fapt, anumite determinații care trebuia să apară în mod necesar în cadrul doctrinei esenței – am numit aici identitatea, contradicția și temeiul – și ia în discuție de fapt aceste determinații, pe care le numește „de reflectare”², iar numai în mod derivat forma acestora de principii ale logicii (sau „propoziții-principii”, cum le numește el). Acest fapt reîntoarce atenția spre prima întrebare și impune, totuși, constatarea că Hegel nu pare foarte interesat de aceste principii, ba chiar pare deranjat de importanța pe care le-o acordă logicienii și pe care le-o acordau, neîndoindu-se, și pe vremea când își elabora el propria sa doctrină, adică la începutul veacului al XIX-lea³. Chiar mai mult decât atât, el afirmă că nu doar determinațiile identității și contradicției și, probabil, nici cea a temeiului, nu au o demnitate atât de mare încât numai în legătură cu ele să se stabilească niște propoziții-principii, ci, practic, toate determinațiile ce se regăsesc în sfera ființei (calitatea etc.)⁴. El însuși ia în discuție un principiu al logicii diferit de cele patru clasice, și anume principiul diversității.

Impresia expusă până acum poate fi doar rezultatul unei lecturi superficiale a logicii lui Hegel. De fapt, Hegel nu este dezinteresat de principiile logicii clasice, ci caută să le găsească natura lor autentică. El este deranjat de faptul că aceste principii au fost puse în mod nemijlocit și fără demonstrație la baza logicii clasice⁵ și dovedește, prin chiar integrarea acestora în procesul deductiv al logicii sale, că aceste principii au necesitatea lor și că simpla stipulare a lor ca propoziții-principii fără nici un fel de dovadă poate naște critici la adresa logicii ca atare. O adunare rapsodică a unor noțiuni ale logicii – fie și într-un manual destinat uzului profesorilor – nu putea satisface pasiunea deductivă care îl caracteriza pe Hegel, fapt observat în mai toate lucrările sale. Prin urmare, orice cititor trebuie să se aștepte ca, dacă Hegel discută despre principiile logicii în locurile mai sus menționate, atunci trebuie să existe o motivație precisă; la fel în cazul altor concepte ale logicii clasice.

Un prim răspuns, valabil în general pentru toate propozițiile-principii pe care Hegel le ia în discuție – inclusiv cele care nu se regăsesc în logica clasică, este legat de forma acestor principii. Hegel afirmă că, luate ca afirmații evidente prin sine, care pot fi stipulate drept principii ale logicii, aceste principii sunt considerate nemijlocit adevărate și, pe cale de consecință, nedemonstrabile⁶. Dacă lucrurile ar sta astfel, atunci locul propice pentru o discuție despre principiile logicii nu ar fi fost în cadrul doctrinei esenței, ci în prima parte a logicii, adică în doctrina ființei.

² *ȘL*, p. 393 și urm.

³ De pildă, Kant, în *Logica generală*, care are structura unui manual de logică, tratează despre aceste principii pe scurt, dar laolaltă, și pare să le considere destul de importante. Vezi Immanuel Kant, *Logica generală*, trad. Alexandru Surdu, Ed. Trei, București, 1996, p. 106 și urm.

⁴ *ȘL*, p. 394.

⁵ *Ibidem*, p. 393–394.

⁶ *Ibidem*, p. 393.

Nemijlocirea – și, implicit, valabilitatea nemijlocită – sau, în alți termeni, evidența imediată este specifică determinațiilor ce se regăsesc la nivelul ființei, iar nu la cel al esenței. Dacă, de pildă, principiul identității „A este identic cu A”, ar fi fost nemijlocit adevărat, adică evident imediat, prin sine, atunci acest lucru ar fi însemnat că A *trece* imediat în A. Numai că, pe de o parte *trecerea* sau *devenirea* sunt specifice doctrinei ființei și au o semnificație precisă: orice determinație se evaporă instantaneu în opusa sa⁷. Totuși, spune Hegel, aceste principii nu sunt doar analitice, ci sunt și sintetice⁸. Faptul este dovedit de chiar exprimarea propozițională a acestor principii care este, de fapt, o determinare a reflectării. Acest lucru înseamnă că aceste propoziții principii au această formă a jocului în doi specifică doctrinei esenței, față de doctrina ființei, în care determinațiile luate în discuție nu se reflectă unele pe altele, fiind la același nivel. Dacă identitatea ar fi fost o determinație de ordinul ființei, atunci exprimarea ei propozițională ar fi fost lovită de inutilitate: asertarea lui A ar fi spus același lucru cu asertarea lui „A este identic cu A”. Hegel spune, referindu-se la principiile logicii: „... ele conțin deja în ele însele forma propoziției. ...propoziția ... în ea, conținutul constituie însăși relația...”⁹. Deci, exprimarea propozițională, în forma reflectării, a acestor principii este sintetică, ea sporește cunoașterea. Identitatea, de pildă, nu este calitate¹⁰, ci este o determinație de esență. Acest principiu al identității spune mult mai mult decât simpla aserare a lui A, cum s-ar fi petrecut lucrurile în cazul determinațiilor tratate în doctrina ființei. La nivelul acesteia din urmă, exprimarea propozițională este absolut inutilă, ea ține numai de obișnuința de limbaj. A spune, de pildă, că „ființa este nimicul” nu înseamnă că se fixează o anumită esență pentru subiect prin intermediul predicatului. Acel „este” nu are sens de reflectare a unei determinații prin sau în cealaltă, ci doar sensul de trecere imediată. Forma propoziției poate genera iluzia că acolo se spune ceva esențial; lucrurile nu stau astfel, ci este asertată simpla trecere instantanee a unei determinații în alta. Prin urmare, principiile logicii au locul lor în doctrina esenței tocmai pentru că au această formă a reflectării sau, într-un limbaj mai puțin ermetic decât cel hegelian, pentru că au această formă propozițională și sintetică, adică prin ele se spune altceva decât simpla trecere a unei determinații în alta. De altfel, lucrul apare evident prin însuși faptul că identitatea este reflectată în sine (la fel ca și celelalte determinații ale esenței) adică, mai clar, că identitatea, prin natura ei, se exprimă sub această formă propozițională, prin acest joc în doi al celor două componente ale propoziției, iar verbul „a fi” unește sintetic aceste două componente. Deci, pe scurt: „A este A”, în doctrina ființei, este o afirmație imediat adevărată, ca, de altfel, și „A este B”. „Este” are, aici, sensul de *trecere* instantanee. În doctrina esenței, nu numai că „A este A” este mediată sau reflectată, dar „A” ca atare, ca identitate, este în sine reflectat, adică prin „A” se înțelege deja că este vorba despre o esență exprimabilă în forma propozițională; aici „A” are în sine, în

⁷ *Ibidem*, p. 75.

⁸ *Ibidem*, p. 401.

⁹ *Ibidem*, p. 394.

¹⁰ *Ibidem*, p. 394.

natura sa această formă relațională, propozițională (identitatea fiind, prin urmare, ceva sintetic, nu doar analitic, cum Hegel însuși afirmă).

Date fiind aceste considerații, o concluzie preliminară ar fi aceea că principiile logicii clasice nu pot fi considerate legi generale ale gândirii evidente prin ele însele, ci pot fi deduse în procesul mișcării ideii logice, cuprins în știința logicii. Simpla stipulare a acestor principii ca „axiome” ale gândirii este refuzată de Hegel, tocmai din pricină că filosoful german nu acceptă, în cadrul sistemului său, nici un fel de aserțiune care să nu fie dedusă și întemeiată. De altfel, chiar începutului logicii îi este dedicat un capitol întreg, ocazie cu care Hegel arată că această știință nu se poate baza pe tot felul de afirmații arbitrare fără a fi contestată de la bun început. Or, dacă tocmai ideea logică s-ar fi întemeiat pe presupuziții arbitrare, atunci întreg sistemul filosofic ar fi stat sub imperiul ipoteticului, nemaifiind ceea ce Hegel însuși pretindea că este, și anume o expunere a adevărului absolut în necesitatea lui. Așa cum se observă, însă, logica nu are nevoie de presupuziții, fie ele formale sau materiale, ci se poate construi și dezvolta pornind de la simplul fapt al gândirii conceptuale.

PRINCIPIUL IDENTITĂȚII

În legătură cu acest principiu apar cel puțin trei aspecte importante: natura identității, forma și conținutul propoziției-principiu care îl exprimă și, nu în ultimul rând, trecerea de la acest principiu la cel al contradicției.

În ceea ce privește natura identității, din formularea acestui principiu, dar și din exemplele pe care le oferă, decurge destul de clar că Hegel înțelege acest concept oarecum altfel decât e cazul în logica clasică. Vorbind despre accepțiunea clasică a acestui principiu, el va considera că două sunt erorile care s-au strecurat aici: considerarea identității ca abstractă și considerarea acesteia ca fiind strict separată de diferență¹¹.

Identitatea abstractă ar fi, în aceste condiții, aceea care ar rezulta unui proces de analiză, care ar lăsa deoparte orice specificitate (sau, cum spune Hegel, diferență), spre a reține doar o idee generală. Dimpotrivă, identitatea nu poate fi concepută separat de diferență – aici se observă din nou jocul în doi specific doctrinei esenței – ba chiar mai mult, identitatea ca atare întruchipează o diferență. Acest lucru trebuie înțeles în termenii următori: orice determinare se face prin diferențiere, orice particularizare se face printr-o diferență. Așadar, dacă este vorba despre esență – iar identitatea este, în general, același lucru cu esența¹² – atunci acea esență are specificitatea ei, care este dată de o diferență. Este, aici, în discuție, ceea ce în logica clasică se numește diferență specifică, adică exact ceea ce stabilește natura unei noțiuni. Identitatea nu este o idee goală, ci este rezultatul unei diferențieri între ceva și altceva. Așa cum spune Hegel, identitatea se definește, în

¹¹ *Ibidem*, p. 396.

¹² *Ibidem*.

primă instanță, ca neființă a ceva – adică drept negație care aduce o specificație, care trasează o graniță, care exclude.

În aceste condiții, identitatea nu este strict separată de diferență, ci ea aduce cu sine o diferență. Identitatea înseamnă diferențiere. Stabilirea identității a ceva înseamnă tocmai stabilirea diferenței specifice a acelui ceva. Identitatea a ceva este tocmai ceea ce instituie diferența sau ceea ce diferențiază acel ceva. Dacă identitatea nu ar fi o negație, ci doar o determinare pur pozitivă, atunci o astfel de diferențiere nu ar avea loc și nu ar exista nici identitatea. Pentru a particulariza, însă, pentru a fixa o identitate, este necesar ca determinația care intră în discuție să nege, să aibă capacitatea de a nega ceva, da a trasa o graniță.

Așadar, ideea identității are în sine ceva contrar ei, adică ideea diferenței. Nu este vorba aici despre a diferenția doi diveși finiți între ei, ci despre natura acestei identități. Identitatea ca atare este o specificare, deci o diferențiere, o neființă sau negare. Atunci când această identitate ia forma principiului identității, „ $A=A$ ”, aici se regăsește exprimată tocmai diferența prin care se stabilește identitatea. Mai exact:

Această formă propozițională este, la nivelul doctrinei ființei, absolut inadecvată¹³. Semnul „=” ar face referire doar la conceptul de trecere care, potrivit lui Hegel, înseamnă o dizolvare sau sublimare a unei determinații în alta. Orice încercare de a stabili un sens, un înțeles precis al vreunei determinații de ordinul ființei conduce imediat la negația acestei determinații. Deci, la nivelul doctrinei ființei totul pare să fie într-o permanentă trecere sau curgere, adică, în termeni hegelieni, devenire. Altfel stau lucrurile la nivelul doctrinei esenței. Aici determinațiile sunt fixate. Stabilirea înțelesului unei determinații nu mai duce imediat la pierderea acesteia, ci tocmai la fixarea acesteia. De aici și această formă a jocului în doi și, din punct de vedere formal, a propoziției. „A este B” nu este, aici, o simplă alăturare a unui predicat exterior unui subiect deja fixat, ci tocmai forma prin care subiectul A se fixează prin predicatul B. Desigur, predicatul B nu apare decât în urma unei diferențiere interioare a subiectului A, deci nu este ceva strain. Ceea ce face posibilă această precizare a subiectului A prin predicate este tocmai această formă a identității, și anume „ $A=A$ ” care este, în primă instanță, goală, adică prin care se precizează că, la nivelul esenței, este vorba despre un joc în doi, despre o dualitate și, implicit, despre o formă propozițională. Din nou, această dualitate este intrinsecă, nu rezultatul unei alăturări a doi diferiți exteriori. Este vorba, deci, despre forma reflectării (jocul în doi), redată în primă instanță prin identitatea simplă a lui A cu A.

Acest „ $A=A$ ” urmează un proces de diferențiere sau de precizare, de determinare. Totul se petrece, însă, în cadrul acestei forme duale, procesul este

¹³ Este important ca, în cazul doctrinei ființei, să existe o clarificare a conceptului de trecere, dar și o diferențiere a acestuia de de verbul „a fi”, întrebuițat în doctrina esenței. În enunțul „A este B”, „este” are trei sensuri diferite. În doctrina ființei înseamnă „trece”, în cea a esenței înseamnă „se reflectă în”, iar în doctrina conceptului „crește din” (în acest ultim caz este vorba despre conceptul de dezvoltare, specific doctrinei conceptului). Vezi G. W. F. Hegel, *Enciclopedia științelor filosofice. Logica*, trad. rom. D. D. Roșca, Virgil Bogdan, Constantin Floru, Radu Stoichiță, Ed. Academiei, București, 1962, p. 169, 216, 289.

intrinsec (adică nu este vorba despre alăturarea a doi sau mai mulți diferiți care sunt exteriori). Identitatea nu este dată printr-un concept abstract al cărui conținut nu poate fi fixat – ca în cazul doctrinei ființei – ci printr-o fixare a unei determinații (diferențe). Urmându-l, probabil, pe Fichte¹⁴, Hegel consideră că propoziția „A=A” este una sintetică, iar acest fapt el îl redă prin afirmația potrivit căreia această propoziție redă diferența absolută. Prin această diferență absolută se stabilește tocmai specificitatea doctrinei esenței. La nivelul doctrinei ființei, o astfel de afirmație nu făcea decât să afirme, în mod redundant și superficial, egalitatea lui A cu A, fiind o simplă reiterare a lui A, eronată chiar, pentru că A nu trece tot în A, ci A trece în B, deci, la nivelul doctrinei esenței forma corectă ar fi „A=B”, care nu este o propoziție, ci simpla expresie a devenirii, a păstrării și pierderii (*Aufhebung*) aceluiași. Deci, în doctrina ființei, se putea afirma doar A. Orice încercare de a găsi natura lui A ducea la B. B nu fixa natura lui A, ci se pierdea și el mai departe în C (în care se regăseau și A, și B), procesul reluându-se până în momentul în care din ființă se năștea esența. Forma acestei esențe este dată de identitate – ceea ce înseamnă că, în doctrina esenței, este vorba în primul rând nu de determinații care se pierd sau dispar (trec) unele în altele, ci de fixarea, de stabilirea a ceva, deci de precizarea identității. Această identitate nu mai este un concept volatil, precum conceptele din doctrina ființei, ci este un concept care se fixează prin sine. Ce înseamnă acest lucru? Înseamnă că trebuie să existe o formă originară care să permită această fixare a identității. Iar această formă este tocmai diferența absolută, cum o numește Hegel, adică A nu mai este pur și simplu A, ci este în sine scindat între identitatea sa și ceea ce îl precizează, nota sa specifică, diferența. Deci, A are această structură internă duală, care permite fixarea sa din sine și prin sine însuși, iar nu prin ceva exterior. Pentru a se putea fixa, preciza, determina A trebuie să aibă această structură a diferenței absolute (A=A) care să permită această fixare; altminteri, doctrina esenței ar reveni la doctrina ființei. Deci, identitatea garantează faptul că s-a trecut la doctrina esenței și că determinațiile nu mai sunt disparente, volatile. Ele sunt ferme. Diferența absolută cuprinsă în exprimarea identității, „A=A”, este aceea care furnizează structura care face posibilă această fixare a identității lui A chiar prin A, iar nu prin ceva exterior. Aceasta este semnificația ideii hegeliene potrivit căreia A este neidentificabil sau diferit de sine: este vorba despre structura internă a lui A care este cea de reflectare în sine care garantează fixarea determinațiilor, spre deosebire de situația din doctrina ființei, în care determinațiile treceau imediat în negația lor. Deci, „A=A” este forma absolută sau fundamentală a identității, forma internă a lui A, adică a oricărei determinații care ține de esență, formă care, în primă instanță, stipulează o diferență absolută. Tocmai diferența absolută a lui A față de A face posibilă reflectarea și jocul în doi. Dacă nu ar fi existat această reflectare, această diferență absolută a lui A de sine, din nou, s-ar fi revenit la doctrina ființei și la conceptul de trecere.

¹⁴ Care stipulase, în *Doctrina științei*, că principiul identității este propoziția fundamentală a filosofiei. Vezi J. G. Fichte, *Doctrina științei*, trad. rom. Paul Blendea și Radu Gabriel Pârvu, Ed. Humanitas, București, 1995.

În concluzie: forma lui A, adică a oricărei determinații de esență, este forma reflectării, „A=A”; aceasta este forma identității, dar și afirmarea diferenței absolute, cea care face posibilă, pe de o parte, fixarea determinației A (deci, evitarea dispariției acesteia în negația sa, cum s-ar fi petrecut în doctrina ființei) și, pe de altă parte, determinarea lui A prin sine sau stabilirea naturii sale fără a recurge la ceva exterior. De la „A=A” se poate merge acum fără probleme la „A=B”, evitându-se pierderea sau dizolvarea lui A în B. Acum, orice determinație a lui A (a identității lui A) nu se face printr-o trecere în ceva absolut străin, ci tocmai prin revenire la sine însuși. Adică, prin determinarea lui A ca B, A revine la sine sau, altfel spus, A câștigă ceva la identitatea sa. Acest lucru este făcut posibil tocmai de faptul că A este, de la bun început, pus într-o diferență absolută, ceea ce înseamnă că orice trecere a lui A în B se va face, pe de o parte, doar în câmpul deschis de A (adică A se determină numai prin sine, nu prin altceva) și, pe de altă parte, această trecere va însemna o preluare a lui B în identitatea lui A. B nu va mai fi, ca în cazul doctrinei ființei, un străin absolut, ci o determinație a lui A care provine tot din A, adică din câmpul deschis de diferență absolută exprimată de identitatea originară „A=A”.

PRINCIPIUL CONTRADICȚIEI

Date fiind considerațiile privitoare la identitate, pare evident de ce Hegel vorbește nu despre un principiu al noncontradicției, ci despre unul al contradicției. În plus, nici măcar nu îi rezervă acestuia o formulare simbolică aparte, considerând că el este suficient exprimat prin „A=A”. Ceea ce, de altfel, pare se fie just.

Acest principiu al contradicției nu pare să fie decât o altă formulare a celui al identității¹⁵. El nu pare să enunțe decât faptul că determinarea lui A se face prin ceea ce este absolut diferit de A, prin non-A. Lucrul era deja destul de evident din simpla constatare a faptului că A are această formă duală a reflectării, că este un joc în doi. Pe bună dreptate, Hegel afirmă că non-A apare numai pentru a dispărea¹⁶, în sensul că ceea ce este diferit de A și îl determină pe A va fi asimilat în A. Ceea ce este în acord cu afirmația de mai sus potrivit căreia A nu se dizolvă în ceea ce nu este A (ca în doctrina ființei), ci se fixează prin ceea ce nu este A; pe de altă parte, ceea ce îl determină pe A survine tocmai în câmpul deschis de forma reflectării pe care o are A, de această diferență absolută a lui A de sine, explicitată mai sus.

Discuția despre acest principiu îi prilejuieste lui Hegel referirea la legea dublei negații. Identitatea, afirmă el, este exprimată în acest principiu ca negare a negației. Această lege care, probabil, și datorită interpretărilor marxiste, a ajuns să fie considerată definitivă pentru concepția lui Hegel, nu face decât să explicitizeze procesul prin care trece ideea logică la acest nivel, și anume: „A=A” fixează forma reflectării, specifică esenței; forma reflectării dă identitatea, dar prin diferența

¹⁵ *SL*, p. 401.

¹⁶ *Ibidem*, p. 401.

absolută, adică prin non-A; orice determinație B este în sfera lui non-A, un caz aparte al acestei sfere; toate determinațiile asemănătoare cu B se găsesc în sfera lui non-A; deci, non-A este, într-un anumit sens, ansamblul determinațiilor care sunt absolut diferite de A, dar care îl fixează pe A; această fixare a lui A înseamnă stabilirea identității lui A, care se face prin asimilarea determinațiilor din non-A (adică toate cele de felul lui B); această asimilare este posibilă tocmai pentru că A are forma reflectării, deci A este apt să primească în sine orice determinație diferită de el, adică orice B care se află în sfera lui non-A; A, primind aceste determinații, primește înapoi pe non-A, ceea ce înseamnă că îl neagă și îl cuprinde în sine; deci, dubla negație se petrece și rezultatul este determinarea identității lui A (care se face din A și prin A, cu un ocol prin non-A).

Această succesiune de afirmații reprezintă explicitarea formei negative a principiului identității, indiferent dacă acesta se exprimă simbolic ca „ $A=A$ ” sau ca „A este non-A”. Așadar, principiul contradicției nu face altceva decât să spună că A se determină prin non-A (diferitul absolut al lui A) și că această determinare nu este decât o determinare a lui A prin sine, dată fiind forma reflectării pe care o are A (adică „ $A=A$ ”).

Un aspect important aici îl reprezintă poziționarea discuției despre principiul contradicției. În primul rând, în procesul ideii logice, această discuție apare înaintea celei despre contradicție ca atare. Identitatea este pusă în relație cu diferența, nu cu contradicția, chiar dacă principiul contradicției este o formă a celui al identității. Contradicția apare ca sinteză a identității cu diferența. Momentul imediat anterior al contradicției este opoziția, iar contradicția apare ca o precizare a opoziției. Contradicția ar fi, potrivit lui Hegel, exprimată în termenii specifici opoziției – pozitiv și negativ – adică drept excluderea dintr-o determinație a propriei sale determinații negative¹⁷. Opoziția se stabilește între pozitiv și negativ. Aceste determinații, opuse fiind, sunt și independente – grație determinației anterioare opoziției, și anume diversitatea, în cadrul căreia diverșii sunt indiferenți unul față de altul. Deci: opoziția este relația între diverși independenți, în care unul este pozitiv, iar celălalt negativ. Acești diverși independenți sunt relaționați exterior. Contradicția ar fi recunoașterea faptului că pozitivul și negativul nu sunt exteriori, ci că sunt, de fapt, forme ale aceleiași determinații. Dacă +A este opus lui -A, atunci ei pot fi independenți unul de altul și se pot anula reciproc. Hegel refuză această relaționare de tip matematic, în care opușii se anulează, și afirmă că, de fapt, sinteza lor speculativă ar fi A, dar un A contradictoriu care, în urma unui procedeu analitic, se „desface” în +A și -A¹⁸. Așadar, sinteza opozitivilor în A ar fi contradicția, care nu mai este acum o relaționare exterioară între cei doi opuși, ci un același A în care sunt asumate cele două momente ale sale, cel pozitiv și cel negativ. Procedeu acestei sinteze este descris de Hegel chiar în capitolul despre opoziție¹⁹.

¹⁷ *Ibidem*, p. 417.

¹⁸ *Ibidem*, p. 425.

¹⁹ *Ibidem*, p. 409–416. Procedeu este destul de complicat și depășește intențiile lucrării de față. Vom reveni asupra lui cu o altă ocazie.

Nu în ultimul rând ar fi de stabilit situația noncontradicției. Hegel este destul de tranșant în această privință, observând faptul că, în mod greșit, s-a crezut că contradicția ar fi ceva nefiresc, ceva care nu poate fi gândit. Înțelegând în termenii lui, contradicția nu numai că este de gândit, dar este absolut necesară în economia sistemului. Noncontradicția, pe de altă parte, ar fi rezultatul unei interpretări eronate a contradicției. În principiu, dacă noncontradicția se referă la neacceptarea faptului că unui subiect anume îi revin, în același timp și sub același raport, două predicate opuse, acest lucru nu are a-l deranja pe Hegel. Numai că, astfel interpretată, noncontradicția s-ar referi exact la ceea ce Hegel respinge, și anume la faptul că subiectul și predicatul sunt entități reciproc exterioare, alăturate accidental. „S este P” și „S nu este P” sunt contradictorii în alt sens decât cel acceptat de Hegel. Aici, noncontradicția ar putea funcționa foarte bine. Numai că, în această formulare, P nu mai este în orizontul determinațiilor interioare ale lui A, nu mai este determinația intrinsecă a lui A, ci un predicat exterior. La Hegel contradicția apare ca intrinsecă, ca reflectare a lui A în sine, sub forma „A=A” (adică chiar în exprimarea identității). Aici este vorba despre semnificația originară a judecății (*Urteil* = diviziune originară), nu de cea clasică, în care judecata este o alăturare de noțiuni. Forțând puțin terminologia hegeliană, noțiunea A ar fi explicitată, pe notele sale, prin definiție. Definiția, la Hegel, nu este o simplă identitate, ci o identitate sintetică, care este de la bun început diferențiată. În logica clasică, „S este P” este o alăturare, pe când la Hegel este o reflectare în sine a lui A, adică o determinare a lui A prin sine și prin non-A. Contradicția pare absolut necesară pentru Hegel, în timp ce ar fi inacceptabilă pentru logica clasică (sau, cel puțin, pentru interpretarea ei formală, schematică). Noțiunea A (conceptul, ar spune Hegel) se divide în sine în +A și -A (așa cum identitatea merge în opoziție), iar membrii diviziunii se unesc, intrinsec, prin contradicție, în A. În logica clasică nu se face vorbire despre un astfel de proces, ci doar despre un predicat exterior care determină subiectul (sau, cel puțin, aceasta este părerea lui Hegel despre semnificația clasică a noncontradicției).

Date fiind aceste precizări, este de înțeles de ce Hegel se referă la contradicție și o consideră nu numai acceptabilă, dar absolut necesară. Contradicția dă seama de caracterul reflectat al identității și, implicit, al esenței. Faptul că A, ca identitate (în cadrul esenței, nu la nivelul ființei, unde A este abstract și trece imediat în negativul său, fără a putea fi fixat) este contradictoriu se traduce prin aceea că A este în sine reflectat, adică este în sine dual (joc în doi) și se determină prin sine, prin non-A. Într-un singur act, identitate lui A este înțelegerea ca determinare a lui A în sine, deci ca reflectare sau precizare a lui A prin non-A. Deci, la nivelul esenței, când se spune „A”, se spune, de fapt, „A=A” și, exact în același act, „A este non-A”. Paternitatea acestei idei nu îi revine, de fapt, lui Hegel, ci lui Fichte, care pusese acest principiu ca propoziție primitivă a filosofiei. Ceea ce dovedește Hegel este faptul că această propoziție nu este originară, ci ea poate fi dedusă. Eroarea lui Fichte, în acest context, ar fi aceea că el nu realizase unirea opușilor +A și -A într-un A contradictoriu, ci pornise de la un A dat ca identitate abstractă, goală, pretinzând să deducă toate adevărurile filosofice de aici, prin stabilirea Eului drept conținut al

acestei identități. De altfel, Hegel îi reproșază, în mai multe ocazii, lui Fichte, faptul că nu a dat o tratare logică acestui principiu al identității²⁰.

PRINCIPIUL TERȚULUI EXCLUS

Deși face referire la determinarea opoziției, acest principiu este tratat într-o notă care apare în urma discuției despre contradicție²¹. Principiul este important, chiar dacă Hegel se referă foarte pe scurt la el, tocmai pentru că, în interpretarea hegeliană, acest principiu este cel care stipulează unitatea opușilor mai sus menționată: +A și -A sunt uniți în A.

Hegel nu scapă nici acum ocazia să critice interpretarea formală a acestui principiu. Din nou, dacă este vorba despre două predicate opuse care se aplică unui subiect, atunci principiul este, potrivit lui Hegel, pe cât de evident, pe atât de banal²². Dacă stipularea noncontradicției ca principiu fundamental al gândirii era greșită, lipsa terțului este trivială. De altfel, în formalizările contemporane, cele două principii sunt echivalente formal (non-(A și non-A) spune același lucru ca și (non-A sau A)). Pentru Hegel, acest principiu este unul superior care atestă trecerea identității în diversitate și a diversității în opoziție. Așa cum s-a văzut deja, identitatea se desface, prin diferențiere, în diversitate. Diverșii sunt indiferenți unul față de celălalt²³. Diversitatea trece în opoziție printr-un fel de „polarizare” în +A și -A. Am numit aici pozitivul și negativul. Plasarea aici a discuției despre terț exclus devine, astfel, justificată: sinteza pozitivului și negativului în A este aceea care dă naștere contradicției (A este contradictoriu în sine). Principiul terțului exclus spune că A trebuie să fie determinat ori ca pozitiv, ori ca negativ. Prin aceasta, opoziția depășește diversitatea, pentru care A, ca identitate, ar fi putut lua nenumărate „valori” indiferente (terminologia logicii matematice poate părea nepotrivită aici, dar este foarte utilă). A identic se „desface” în A divers. A divers se reunește în A opozitiv (pozitiv sau negativ). A opozitiv este a determinat fie pozitiv, fie negativ. Unitatea lor este A contradictoriu. Acest A contradictoriu acceptă doar una dintre cele două determinații, deci nu mai poate cădea în diversitate, ci rămâne la nivelul opoziției. Hegel face, aici, o afirmație foarte importantă: „Întrucât determinațiile opuse sunt, în acest ceva, și afirmate și suprimate (*aufgehobene*) în această afirmare, al treilea termen – care are aici figura

²⁰ Nu este prima oară când Hegel lasă senzația că principalul reproș la adresa antecesorilor săi este acela că nu au scris ei sistemul hegelian. Legitim sau nu, un astfel de reproș este, într-o oarecare măsură, exagerat. Totuși, Hegel recunoaște, în *Prelegeri de istorie a filosofiei*, importanța pe care Kant, Fichte și Schelling au avut-o pentru sistemul său. Ironic sau nu, se pare că acei gânditori care au fost cel mai apropiați de ideea hegeliană sunt și cei cu care Hegel se „răfăiește” cel mai aprig. Vezi G. W. F. Hegel, *Prelegeri de istorie a filosofiei, II*, trad. rom. D. D. Roșca, Ed. Academiei, București, 1964.

²¹ *SL*, p. 424.

²² *Ibidem*.

²³ Nu vom insista aici asupra procedurii lui Hegel. În mod surprinzător, această secțiune este mult mai ușor de înțeles decât restul logicii, poate și din pricină că se referă la ceva foarte intuitiv, adică la diversitate.

(*Gestalt*) unui ceva mort –, considerat mai adânc, este unitatea reflectării, a reflectării în care, ca în temeiul ei, opoziția se întoarce înapoi.”²⁴ Acel „ceva mort” este A, care are numai figura unui ceva mort, el fiind, de fapt, unitatea pozitivului și negativului. Adică, unitatea reflectării. „Afirmat și suprimat” în aceeași „afirmare” se referă nu la faptul că un termen este afirmat iar unul suprimat, adică +A ar fi pozitiv și –A negativ, ci că, în același act, A luat ca pozitiv este și negativ, iar A luat ca negativ este și pozitiv. Aici este vorba despre una dintre cele mai clare exprimări a ideii hegeliene de sinteză a opușilor sau „unitate a reflectării”. Același A este fie pozitiv, fie negativ. Dar, fiind pozitiv, el este negativ și, fiind negativ, el este pozitiv. Diferența dintre opoziție și contradicție este aceea că, în opoziție, existau doar doi termeni, pozitivul și negativul, determinați ca atare și separați (Hegel respinge explicit ideea că ar fi termeni relaționali interschimbabili în funcție de semnele + sau – care le pot fi atașate exterior). Contradicția aduce cu sine două elemente importante: 1. al treilea termen care, în cazul unei determinări, poate fi doar pozitiv sau negativ (deci nu se recade în diversitate) 2. Acest al treilea termen este temeiul celor doi, unitatea lor diferențiată și contradictorie care, indiferent cum ar fi determinată, ca pozitivă sau negativă, este și pozitivă și negativă în același timp – din vreme ce Hegel spune că afirmarea și suprimarea se petrec în aceeași afirmare. Așadar, principiul terțului exclus, înțeles astfel, mijlocește tocmai apariția ideii de temei (fără de care, altfel, s-ar fi recăzut în diversitate) tocmai datorită faptului că orice A (contradictoriu și unitar fiind) este acum ferm determinat: fie pozitiv, fie negativ, unitatea în el a opușilor îl menține ferm, neîngăduindu-i că reîntoarcerea la diversitate. Chiar înțelegerea cotidiană a conceptului de temei se referă la faptul că acesta este ceva ferm, din care se poate merge numai într-un singur sens al unei direcții (înspre ceea ce decurge din temei), deplasarea în celălalt sens fiind interzisă. Desigur, căutarea temeiului poate fi anevoioasă, dar ea se face tot prin reinstituirea ideii de temei: dacă ceva nu este temei absolut, atunci acel ceva nu este coborât la rang de diversitate, ci mutat la rang de consecință pentru care se caută, încă o dată, temeiul. Faimoasa afirmație aristotelică, *ananke stenai*, pare să se refere la acest aspect, adică la faptul că temeiul trebuie să fie ceva ferm, sub care să nu se poată cădea. Această teză aristotelică pare să fie, de fapt, prima enunțare a principiului rațiunii suficiente: rațiunea, gândirea, *logos*-ul funcționează prin găsirea de temeiuri, față de sensibilitate (simțuri) care se mulțumesc cu constatarea diversității, aceasta fiindu-le de ajuns. Pentru rațiune, ceva este suficient dacă este temei, nu dacă este simplă constatare a diversității. De altfel, una dintre observațiile cu care Hegel deschide nota în care tratează principiul rațiunii suficiente este exact aceea că este inutilă precizarea că temeiul trebuie să fie suficient, pentru că este de la sine înțeles. Pentru o anumită determinație, diversitatea nu este suficientă (de pildă, nu se poate fixa o determinație prin inducție – idee foarte dragă epistemologilor contemporani – de pildă lui Karl Popper și Thomas Kuhn – care, la Hegel, se dovedește a fi banală prin însăși demonstrația că gândirea are nevoie de temei, nu de diversitate; probabil că lectura

²⁴ *SL*, p. 425.

acestor câteva pagini din textul hegelian ar fi înlesnit multor teoreticieni ai științei contemporane o înțelegere mai precisă a valorii experimentului în știință, a valorii inducției și a ideii de întemeiere rațională a cunoașterii). Este necesar, în mod evident, temeiul, pe care rațiunea îl caută prin natura sa.

PRINCIPIUL RAȚIUNII SUFICIENTE

Așadar, la nivelul contradicției apare temeiul. Pericolul recăderii în diversitate este evitat datorită determinației opoziției și principiului terțului exclus. În interpretare hegeliană, acest principiu pare să afirme că, orice afirmație s-ar face, fie pozitivă, fie negativă, pentru aceasta trebuie să existe un temei. Deci, oricum ar fi considerat A, fie +A, fie -A, trebuie să existe întemeiere. Explicațiile lui Hegel sunt destul de clare: nimic nu poate fi luat așa cum este, fie pozitiv, fie negativ (deci, gândirea nu se poate mulțumi cu simpla ființă a ceva, dată în mod nemijlocit). Orice A trebuie afirmat, iar afirmarea presupune temeiul. A reflectat în sine, ca unitate a pozitivului și negativului, trebuie să fie întemeiat. El nu poate să fie pur și simplu dat: existența lui A, ca atare, presupune că acesta are un temei. Din discuția despre opoziție decurgea faptul că A, ca unitate contradictorie, poate fi pus acum fie ca pozitiv, fie ca negativ. Oricum ar fi pus, există în mod necesar un temei. Trei sunt formele temeiului: temeiul absolut – este specificată forma întemeierii; temeiul determinat – este precizat conținutul temeiului; condiția – unitatea celor două, temeiul care are efectivitate, care generează consecințe²⁵. Această determinare a ideii de temei îi servește lui Hegel pentru a atrage atenția asupra semnificației acestui principiu la Leibniz. Astfel, filosoful german susține că Leibniz a adăugat predicatul de „suficient” temeiului pentru că a vrut să-l diferențieze pe acesta de cauza mecanică²⁶. Faptul este credibil, din vreme ce filosofia mecanicistă câștiga din ce în ce mai mult teren în epocă (ceea ce apare ca evident, dacă ar fi de menționat numai numele lui Isaac Newton, contemporanul și adversarul lui Leibniz). Astfel, pentru perspectiva mecanicistă este specifică identificarea unor cauze exterioare. Așa ar fi cauza eficientă a mișcării, de pildă (forța gravitațională a lui Newton, absolut misterioasă și care nu oferă nici un fel de temei). Potrivit lui Hegel, o astfel de întemeiere nu este acceptabilă din punct de vedere rațional; Leibniz a sesizat acest lucru și a căutat să identifice temeiul autentic sau cauzele finale. Așadar, cauzalitatea mecanică, eficientă, ar fi, potrivit lui Hegel, exterioară și întâmplătoare; cauzalitatea formală și cea materială sunt insuficiente pentru rațiune; abia cauzalitatea finală, conceptul sau scopul, ar fi fost suficiente pentru Leibniz. Probabil că Hegel pune interesul lui Leibniz pentru rațiunea suficientă și în legătură cu concepția acestuia despre monade, care erau forme substanțiale a căror mișcare era generată și de faptul că sunt entelehii (își au scopul în sine).

²⁵ Aceste chestiuni sunt ample și depășesc intenția lucrării de față. Le-am menționat numai pentru a putea clarifica chestiunile privitoare la principiul rațiunii suficiente.

²⁶ *SL*, p. 433.

Totuși, dat fiind faptul că acest concept de scop este specific logicii subiective, Hegel nu merge mai departe cu precizările privind principiul rațiunii suficiente²⁷.

Oricum ar sta lucrurile în ceea ce privește punctul de vedere hegelian cu privire la filosofia lui Leibniz, cer este faptul că principiul rațiunii suficiente cuprinde în sine toate celelalte principii ale logicii clasice. Importanța lui este dată mai ales de faptul că, de acum, ideea depășește treapta diversității proteice și fluctuante și câștigă ideea necesității unui teren ferm pentru orice determinație care survine în cunoaștere.

CONCLUZII

Contribuția lui Hegel în ceea ce privește semnificația principiilor logicii clasice este, astfel, la mai multe niveluri. Mai întâi, el arată necesitatea luării în considerare, pe lângă identitate, contradicție, terț exclus și rațiune suficientă, și a diversității, mai ales în legătură cu ultimul principiu. În plus, în legătura cu rațiunea suficientă, în primul rând aceasta se dovedește, dacă se acceptă interpretarea lui Hegel, a fi fost cunoscută de Aristotel (prin enunțarea lui *ananke stenai*) și, în al doilea rând, importanța ei ține de faptul că stabilește clar ce fel de întemeiere este cea rațională (deci, nu una prin recurs la diversitate, sub forma inducției, experimentului sau altceva de acest fel). Mai apoi, principiile logicii clasice sunt tratate în succesiunea lor firească și în mod deductiv, nu sunt pur și simplu stipulate ca legi universale ale gândirii. Nu în ultimul rând, procesul determinării ideii logice ca esență pornește de la forma goală a reflectării în sine, de la simpla identitate (ce este A?) și ajunge să ridice întrebarea speculativă prin excelență, și anume privitoare la temei (de ce este A?).

²⁷ *Ibidem.*

